

Либерални реакции към популизма: казусът България

Съвременният популизъм е сложно явление, породило сериозни концептуални и теоретични дебати. Един аспект на популизма обаче изглежда доста неоспорим - неговият нелиберален или антилиберален характер. Такис Папас определя популизма като „демократичен нелиберализъм“. Доминиращият „идеен“ подход към популизма, подкрепян от учени като Кас Муд и Ян-Вернер Мюлер, също признава нелибералната природа на популизма. Популистите - представяйки „народа“ като хомогенен - на практика отхвърлят плурализма, който е съществен елемент от всяка либерална доктрина. Следователно не е изненадващо, че либералите са разтревожени от разрастването на популистки партии и са станали - с желание или не - основната опозиция срещу тях.

Daniel Smilov PhD, Centre for Liberal Strategies

И все пак, зад тази повърхностна картина от типа приятел-враг на отношенията между популизма и либерализма има много по-сложна реалност. Първо, едва ли има либерален консенсус относно точните опасности, които популизмът представлява за либералната демокрация. Второ, популистите понякога одобряват части от дневния ред на либералните партии. Например, много популистки политици действително са намалили данъчната тежест или са застъпвали политика на ниски данъци, което обикновено е привлекателно за либералите от средната класа. Подобни одобрения примамват подкрепа - временна или по -ангажирана - за популисти от либералния мейнстрийм.

В това есе, което се основава на работата, извършена от екипа на Центъра за либерални стратегии в рамките на съвместния проект H2020 „Популизъм и гражданска ангажираност“, аз се опитвам да картографирам един спектър от либерални реакции към възхода на популизма, които отразяват сложността на предизвикателството. Тези реакции варират от конституционна паника, че популизмът

подкопава основните ценности на либералната демокрация до опортюнистично утвърждаване на популистки партии и политици за постигане на конкретна либерална политика. Всеки от тези отговори има политическо значение и е предпочитан от конкретни либерални общности. Всеки от тези отговори има своите силни страни и своите недостатъци. Целта на есето не е да изработи цялостна и окончателна преценка в полза или против някои от тях, а по-скоро да изследва тяхната логика и да даде първоначална оценка на тяхната адекватност спрямо техните собствени цели.

България е особено добър казус за изследване на отговора на основните либерално-демократични партии към новодошлите популисти, тъй като политиката в страната е доминирана от различни видове популисти от 2001 г. Тогава новосформираното движение на бившия български цар Симеон II спечели парламентарния избори и управлява (заедно с по-малки коалиционни партньори) до 2005 г. Този центристски популизъм от типа на Берлускони беше допълнен от по-радикална (националистическа, ксенофобска и хомофобска) версия на популистка партия – Атака – която се появи през 2005 г. В следващите години се появиха и други центристски и по-радикални популистки партии. От центристката страна ГЕРБ на харизматичния лидер Бойко Борисов и „Има такъв народ“ на телевизиония водещ Слави Трифонов успяха да спечелят парламентарни избори: ГЕРБ всъщност стана доминиращата партия в страната в периода 2009-2020 г. От по-радикалната страна на популизма се появиха различни „патриотични“ и националистически партии, които изиграха важни, но по-маргинални роли. Тази лавина от популистки играчи постави различни и разнообразни предизвикателства пред либералите и основните партии, което ни позволява да изследваме техните различни реакции.

Конституционна тревога

Това е най-силната либерална реакция от гледна точка на антагонизъм към популизма. В неговите рамки популизмът се разглежда като опасност за конституционния ред на либералната демокрация. Тази реакция е моделирана на отговора на „войнствената демокрация“ (Wehrhafte Demokratie, militant democracy) срещу радикализма в предвоенния и следвоенния период. Идеята е просто, че конкретни политически играчи са твърде опасни за демокрацията и следователно не трябва да им се позволява да се състезават наравно с останалите.

Вярно е, че „войнствената демокрация“ в следвоенна Германия е била насочена към политическите партии като комунистите и бившите нацисти, които са имали за „фиксирана идеологическа цел“ да подкопаят либералния демократичен ред. Дори автори, които признават нелибералния елемент в съвременните популисти, твърдят, че

това е демократично явление: популистките партии са демократични играчи. По този начин стандартните мерки за „войнствена демокрация“ не могат да бъдат пряко приложими за популистки партии: например да бъдат забранени от (конституционен) съд.

И все пак логиката на „войнствената демокрация“ все още е жива сред много либерали, които възприемат популистите на власт като автократи. Това е позиция, която е изключително често срещана например в Унгария, където либералната опозиция редовно представя Виктор Орбан като авторитарен лидер. Някои изследователи на популизма също така твърдят, че Унгария всъщност е престанала да бъде демокрация и се е превърнала в някаква хибридна форма на режим.

Ако случаят е такъв, има легитимен аргумент, че конституцията на либералната демокрация трябва да се предпазва от играчи, които целят и действат, да я подкопаят. Особено актуална е тази дискусия в контекста на ЕС, който има много ясни ценностни изисквания към своите страни членки. Следователно не е изненадващо, че конституционният въпрос за членството на Унгария и Полша – държави, управлявани от популисти – вече се появи на политическия дневен ред. Срещу двете държави има започнати процедури по чл. 7 (ДЕС), базирани на твърдението за нарушения на ключови конституционни ценности на ЕС. Поне теоретично тези процедури биха могли да доведат до (временно) спиране на ключови права за членство на двете страни.

По този начин подходът, който можем с уговорки да наречем „войнствена либерална демокрация“, не е просто теория, а действителна политическа позиция срещу режима на Виктор Орбан, зает не само от унгарските либерали, но и от широка коалиция от европейски мейнстрийм партии. Подобни заключения могат да се направят и за случая с Полша.

Популисткият отговор на това предизвикателство е, че наистина Орбан и неговите последователи имат различна визия за демокрацията – нелиберална демокрация. Всъщност те с готовност се заеха с конституционното предизвикателство и превърнаха алтернативната си визия за демокрация – колкото и неясна да е – в свое политическо знаме. Отчасти поради паневропейската реакция срещу него, Виктор Орбан се превърна не само в национален лидер, но и вдъхновител на европейските консерватори и националисти, които започват да виждат неговия дневен ред като възможност за трансформиране на Европа в консервативна и националистическа посока.

От тази гледна точка, може да се каже, че либералната реакция от типа „конституционна тревога“ има една много силна страна. Тя дава много интензивен

отговор и е в състояние да изгради международен фронт срещу конкретни популистски играчи. В същото време обаче този тип реакция крие сериозни рискове. Първо, той позволява и всъщност насърчава популистите да флиртуват с авторитарни и автократични практики, стига да се отдръпнат от ръба на истински срив на либералния демократичен ред в последния момент. По този начин те се задържат във фокуса на огромно политическо внимание, като все пак могат да твърдят с някакво основание, че не трябва да бъдат изключвани от демократичния процес или изгонени от ЕС. Това политическо тестване на границите всъщност е изгодно за популистките политически лидери, тъй като те влизат във фокуса на голямо европейско внимание и въпреки това процедурно са в безопасност – правата за членство на техните страни не могат да бъдат спрени.

Вероятно Унгария и Полша в момента са в този тип ситуация на тестване на границите. Вярно е, че самите процедури по чл. 7 имат сериозни недостатъци, но основната причина за липсата на единна реакция от страна на ЕС спрямо тях е фактът, че и двете страни все още не могат просто да бъдат еднозначно квалифицирани като недемократични.

Вторият риск, който крие реакцията на конституционна тревога, е, че той издига популизма до нивото на конституционната политика. Това вече не е рутинно политическо предизвикателство в рамките на демокрацията, а опонент, който има различна конституционна визия. Либералите виждат тази визия като нелегитимна, но са принудени да започнат сериозно да я обсъждат. И по този начин тази визия става част от политическия дебат, но на по-високо, конституционно ниво. Вместо (по познатата конституционна метафора за Одисей), да се завържат за мачтата на либералната конституция, либералите рискуват да превърнат самата конституция в предмет на дебат и спор.

Накратко, конституционната алармена стратегия вдига летвата за либералите – те са се заели да твърдят, че популистите всъщност са преминали границите на либералната демокрация и са се превърнали в автократи. Това не винаги е лесно да се докаже, тъй като много популистки играчи може да са готови да запазят стратегическа амбивалентност. По този начин, вместо просто да твърдят, че Унгария не може да изгони университет или да наложи специфични ограничения на неправителствените организации, либералите поеха тежестта да покажат, че това не са изолирани и ясно наказуеми нарушения на режима на Орбан, а са елементи на структурната трансформация на Унгария в автократия.

Разбира се, те може и да са прави. Но досега Орбан успява да отбележи много точки по

„изолирани въпроси“ – като атаката срещу ЦЕУ и ограниченията за неправителствените организации – като твърди, че неговата визия за „нелиберална демокрация“ все още като цяло е съвместима с демокрацията и конституцията на ЕС. И тези „малки“ победи по „изолирани въпроси“ наистина дават на поддръжниците му – вътрешни и международни – увереност и смелост.

Българският казус е графична илюстрация на това, че конституционната тревога не дава осезаеми резултати за либералите, особено когато става въпрос за „центристки“ форми на популизъм. Разбира се, това, че бивш цар става премиер, оказва голяма конституционен натиск върху демократичните институции. Но дори и в този случай аргументът, че Симеон II представлява опасност за конституционния ред, не получи голяма подкрепа нито в страната, нито в международен план. ГЕРБ и „Има такъв народ“ са популистки партии, изградени около видни личности – те също показаха известно пренебрежение към официалните институции и склонност да предпочитат персоналистичния децизионизъм. Но всичко това не означава, че центристският популизъм трябва да се третира като конституционна заплаха. Случаят с по-радикални популистки партии в България – като „Атака“, ВМРО и „Възраждане“ е по-сложен. Съдилищата се опитаха да забранят поне една от тях – Възраждането – с мотива, че е незаконно тясно свързана с Русия. Самите тези обвинения обаче са доста съмнителни от гледна точка на върховенството на закона. Като цяло българският опит показва, че конституционната тревога не работи във всички контексти – в някои от тях популисткото предизвикателство е много двусмислено по отношение на либералната демокрация и не може да бъде лесно признато като призив за авторитарно управление.

Морална тревога

Вторият вид либерална реакция към популизма се състои в упражнение по търсене на собствената вина. Либералите често третират възхода на популизма като продукт на специфични провали на либералната демокрация. Иван Кръстев и Ян Жиелюнка например са ни дали убедителни и интригуващи разкази за кризи, с които либералните правителства не са успели да се справят адекватно. Кръстев посочва, че по-специално миграцията поражда предизвикателства, с които глобалният либерален ред не може да се справи. По същия начин той и Стивън Холмс твърдят, че е имало ответна реакция към „епохата на подражанието“ на либералния ред, която е произвела консервативен, националистичен обрат в глобалната политика. Жиелюнка е изобразил популизмът като контрареволуция на либерализма, опиращ се на реални (и въображаеми) проблеми на демократичното управление, икономическото неравенство, безпринципната външна политика и др.

Има два вида провали на либералните демокрации, които най-често биват привеждани от морално тревожните либерали. Първият тип са социално-икономическите провали, водещи до лишения или относителни лишения (relative deprivation) на значителни групи в обществото. Вторият вид провал е културен: някои либерали смятат, че социалните промени през последните десетилетия са били твърде бързи и не са били обяснени правилно на хората (особено тези, които живеят извън големите градове), което е довело до „културна реакция“ на либерализма .

Либералната морална тревога води от политическа гледна точка до призови за удовлетворяване на някои от претенциите на популистки играчи. Възраждането на социалдемократическата програма на “държавата на благоденствието” често се препоръчва като противоотрова на популизма. Освен това, приемането на сериозно на „консервативния обрат“ в културните нагласи може да доведе до призови за модерирание и ограничаване на либералната програма по отношение на имигрантите, сексуалните малцинства и т.н.

Моралната тревога, съчетана със страха от загуба на гласове, накара някои мейнстрийм дясноцентристки партии с либерален уклон да направят самите те някакъв консервативен обрат. В Австрия например Австрийската народна партия под ръководството на Себастиан Курц прие някои от позициите на популистки играчи, за да спре възхода им. ХДС в Германия води сериозни дебати относно посоката, която ще поеме след напускането на Ангела Меркел. И най-очевидните примери вероятно са трансформацията на британските консерватори след Brexit и американските републиканци след избора на Доналд Тръмп за президент.

България е типичен случай, в който „мейнстрийм“ партии са сменили позициите си, за да бъдат в унисон с популисткия дневен ред. Най-интересна от тази гледна точка вероятно е Българската социалистическа партия (бивши комунисти), които вместо да се движат в посока на европейската социалдемократия, са се превърнали до известна степен в евроскептична, ксенофобска и хомофобска партия, открито воюваща срещу правата на ЛГБТ общността и Истанбулската конвенция – водещ международен договор на Съвета на Европа за правата на жените и сексуалните малцинства. Бивш лидер на БСП – Сергей Станишев – е настоящият шеф на ПЕС. Същевременно неговата собствена национална партия в момента поддържа политика и реторика, които са много далеч от семейството на европейските социалисти. Ако най-голямата лявоцентристка партия в една страна е направила такива реверанси към популизма, може да си представим какво са направили „дясноцентристките“ партии. В резултат на този процес в България е достигнат почти пълен партиен консенсус, че „джендър идеологията“ не е съвместима с конституцията на страната и че Северна Македония не

трябва да получава разрешение да започне преговори за членство с ЕС, докато не признае българската версия на историята. И двата въпроса първоначално бяха първоначално в дневния ред само на радикалните популисти, но постепенно бяха приети и от основните партии.

Най-общо казано, предимството на стратегията на „моралната тревога“ е, че либералите – и гласоподавателите, и политиките не се представят като догматични идеолози, а изглежда, че реагират на социалните промени. Освен това тази стратегия за частично приспособяване има потенциала да предотврати или да направи по-умерена крайната социална поляризация и антагонизъм, която реакцията на „конституционна тревога“ очевидно предполага. И накрая, това е стратегия, която обещава на либералите, че те ще останат да бъдат „мейнстрийм“: всичко, което е необходимо, е някакво приспособяване към част от популистките претенции.

Реакцията на „моралната тревога“ и нейните политически последици обаче имат сериозни слабости, както показва и българският казус. Първо, една опасност, свързана с него, е разпалването на митове за някои несъществуващи провали на либералното управление-глобални или местни. Например популизмът се разраства дори в страни, които през последните десетилетия се развиват впечатляващо в икономическо отношение – Полша, Чехия и Унгария. Икономическите лишения намаляват в тези страни за всички социални групи. Вярно е, че учените посочиха, че по-подходящият термин е „относително лишаване“: субективното усещане за загуба на статут спрямо някоя друга група. Но дори и да възприемем това понятие, има оскъдни емпирични доказателства, че това е двигателят на популисткото гласуване: гласоподавателите за Fidesz в Унгария, ANO в Чехия едва ли попадат в категорията на „относително лишаване“ в икономическо отношение. Избирателите на ГЕРБ в България дори са отрицателно корелирани с „относителните лишения“ (relative deprivation) и това не е изненада: те обикновено идват от по-големите градове и столицата.

Второ, този подход дава драматичен приоритет на страховете, тревогите и несигурностите на средните слоеве/класи на обществото. Вярно е, че по различни причини тревогите на тези групи са се увеличили през последните десетилетия, а относителната им социална и икономическа тежест в сравнение със свръхбогатите – първите 1% – е намаляла. Но стандартната социална държава приоритизира опасенията на най-бедните членове на обществото – те трябва да бъдат снабдени с „обезопасителна мрежа“, обществени услуги, те трябва да бъдат извадени от бедността. Либералните морални алармисти всъщност изместват фокуса и поставят за свой основен приоритет не затрудненото положение на най-бедните, а безпокойството на средната класа. Това е една от причините, поради които възходът на популизма не е

довел до възраждането на социалдемократите и идеологията на държавата на благоденствието – тяхната „класическа“ програма има различни приоритети. В резултат на това в много страни възходът на популизма не доведе до по-голямо внимание към притесненията на най-нуждаещите се: например в Източна Европа популизмът беше открито насочен срещу ромите и направи подкрепата за тях и обратната дискриминация в едни от своите големи цели за атака. А либералната реакция на това не бе особено впечатляваща. България е добра илюстрация на този проблем.

Трето, в културно отношение тази стратегия рискува да изостри „консервативния обрат“. Реакцията от типа „морална тревога“ може да се основава на съмнително предположение: че обществото има свои „собствени ценности“, независими от действията на политиците. Политиците просто трябва да се съобразят с тези ценности: ако либералите са се отдалечили от тях, те трябва да оттеглят някои от своите претенции. Но картината е много по-сложна и рефлексивна от това. Понякога промяната на нагласите може да бъде резултат от работата на политическите предприемачи. Например българите са станали значително по-резервирани към правата на LGBTIQ през последното десетилетие и причината за това не е някаква дълбока социална промяна, а „интегрирането“ на хомофобската реч от популистки партии (включително някои радикални популисти, които участваха в правителството). Поради това морално разтревожените либерали могат лесно да станат инструменти за превръщането на нелибералната програма в нов „мейнстрийм“.

Опортюнистична подкрепа за популистите

Това е може би най-слабо изучената реакция, тъй като е донякъде контраинтуитивна, като се има предвид концептуалното противопоставяне между либерализма и популизма. Но тази подкрепа се случва както на ниво избиратели, така и на ниво партийни лидери, които при определени обстоятелства могат да действат стратегически.

Много гласоподаватели за мейнстрийм либерални партии са разочаровани от функционирането на картелизираната парламентарна политика: дори ако тяхната партия спечели избори, „печалбите“ са относително скромни поради различните конституционни и квазиконституционни конвенции, договорки и споразумения между всички парламентарни партии. Накратко, победителите в изборите могат да се променят, докато политиките най-вероятно ще останат същите или сходни.

Популистите като сила против естаблишмента обещават коренно да трансформират политическата система, като нарушат различните споразумения и компромиси, на

които се основава картелизираната политика. Всички политики като че ли стават възможни – всички политики могат да бъдат отворени отново и оспорени. Някои либерални гласоподаватели при такива обстоятелства биха могли да се изкушат да гласуват за популисти, за да постигнат политическа цел, която основна либерална партия няма да успее да им осигури. Например, по -нататъшното намаляване на данъците може да бъде нещо, което в картелния политически процес е просто невъзможно. По тази логика един популистски играч би могъл да помогне за прокарването на програми, които преди него са били разглеждани като твърде радикални. Например, много центристски избиратели бяха привлечени от данъчната политика на Доналд Тръмп в САЩ. Виктор Орбан въведе плоска данъчна ставка от 17% в Унгария и т.н.

Стратегическите избиратели на популистите едва ли биха подкрепили виденията за „нелиберална демокрация“ на популистите, но все пак биха могли да окажат опортюнистична подкрепа на популистките партии. Тази подкрепа, разбира се, е условна: докато популистката партия осигурява определени политики и докато тази партия не стане твърде опасна за либералния демократичен ред като цяло, стратегическите поддръжници могат да се придържат към своя опортюнистичен избор.

По подобен начин политическите лидери на основните партии може да се изкушат да се коалират в различни моменти с радикална популистка партия, за да могат по-лесно да прокарат дневния си ред през парламента. Обикновено опозицията ще се опита да предотврати по-радикалната популистка програма, което ще постави управляващата основна партия в благоприятно положение: нейната собствена програма ще започне да изглежда „центристка“ и по-консенсусна.

Още по-важното е, че популистите в много страни попадат в две категории: радикални и центристски. Центристските популисти (от технократичния тип на Бабиш или медийния тип на Берлускони) са по-способни да привличат стратегически гласоподаватели, докато по-радикалните популисти (нативисти, националисти, радикално десни партии) се грижат предимно за идеологически избиратели, споделящи алтернативни визии за демокрация или дори автокрация.

България е добър пример за взаимодействието между стратегическо гласуване за центристски популисти и идеологическо гласуване за по -радикални партии. В резултат на този процес волатилността на избирателите в страната е изключително висока – появата на нови партии и промяната на предпочитанията на избирателите станаха доста често срещани. Друго последствие от това стратегическо гласуване е, че границата между популистки и непопулистки играчи в страната е размита и дори

заличена. Повечето партии в момента имат някакъв популистски произход или – в случая на социалистите – са се приспособили към много от техните политики.

Опортюнистичната стратегия за подкрепа на популистите има предимството да ги интегрира изцяло в либералната демократична партийна политика. Границите между популистите и мейнстрийма стават все по-неясни не само в случая с България. Всъщност има някои държави в Източна Европа – в частност Унгария – в които популистите вече са станали „мейнстрийм“.

Недостатъкът на тази стратегия обаче също е очевиден. Въпросът, който тя повдига, е дали либералната демокрация може да оцелее, ако повечето от големите партии станат по един или друг начин популистки и двусмислени в ангажимента си към либералната демокрация. Либерална демокрация без либерали – може би това има предвид Виктор Орбан под широко обсъжданата фраза „нелиберална демокрация“.

Има и по-малко страховито тълкуване на случващото се, разбира се. Вероятно избирателите с либерално мислене са станали толкова уверени в стабилността на либерално-демократичната рамка, че да могат да си позволят да експериментират със случайна, опортюнистична подкрепа за партии, които се определят като противници на този ред. Може би тази увереност е оправдана.

Заклучение

Целта на това есе беше да покаже сложността на либералните реакции към възхода на популизма. Съществува цял спектър от такива реакции, които се определят от различията по отношение на дефиницията на опасностите, които популизма носи за либералната демокрация и антагонизма на либералната реакция към него. Всяка от тези стратегии е тествана в специфичен контекст. Всяка от тях е показала предимства, но и някои недостатъци и рискове. Не изглежда, че някои от споменатите реакции трябва да получат универсален статус: всички те са силно контекстуални, тъй като самият популизъм е многостранно и контекстуално явление. Българският казус беше представен, за да подчертае споменатата вече контекстуалност: в българския случай последните две реакции – „моралната тревога“ и „опортюнистичната подкрепа“ – са много по-силно застъпени, което не означава непременно, че „конституционната тревога“ е ирелевантна като стратегия.

Накратко, това есе имаше за цел да предложи една първоначална оценка на адекватността на тези отговори, като предостави концептуална рамка и разработи тяхната логика. Окончателният отговор на подобни въпроси обаче не е аналитичен –

той е по -скоро нормативен и политически, а в демокрацията гласоподавателите имат най-тежката дума по такива въпроси.

** Photo: Boyko Borisov, leader of the GERB party, EPP Summit 29 October 2009, author: European People's Party. Source: Flickr (CC BY 2.0).*